

Geschiedeniswerkplaats 3^e editie, 1 havo/vwo
Hoofdstuk 1: Jagers en boeren

Introductieopdrachten

1 Afbeelding

- a** *Bijvoorbeeld:* Zoveel grote keien bij en op elkaar zie je niet in andere delen van Nederland.
b *Bijvoorbeeld:* Hoe zijn die keien bij elkaar gekomen en hoe op elkaar?

2 Tijdbalk

3.400 v.C.

3 Kaart

a, b

c Eigen antwoord

d Eigen antwoord

e Eigen antwoord

1.1 Verleden, heden en toekomst

1 Een ontdekking

- a Rund, paard
- b Eigen antwoord

2 Vragen en antwoorden

- a *Bijvoorbeeld:* 1 Welke dieren vroeger in Zuid-Frankrijk leefden. 2 Mensen konden toen goed tekenen.
- b *Bijvoorbeeld:* Die vraag gaat over de gedachten van die mensen. Die weten we niet goed omdat die mensen niet konden schrijven.
- c *Bijvoorbeeld:* Archeologen bestuderen sporen uit de prehistorie om antwoord te geven op historische vragen.

3 1C, 2B, 3A

4 1B, 2E, 3A, 4C, 5D, 6C

5 Kennis van het verleden

- a *Bijvoorbeeld:* Mijn school is hier gebouwd omdat hier toen een nieuwe woonwijk was met veel kinderen.
- b *Bijvoorbeeld:* Geschiedenis vond ik op de basisschool een leuk vak. Ik denk dat dat op deze school ook zo zal zijn.

6

- a *Bijvoorbeeld:* Mensen vinden het bijzonder dat zulke mooie tekeningen zo lang geleden door mensen zijn gemaakt.
- b *Bijvoorbeeld:* De tijd van ridders, om te zien hoe die toen leefden.
- c *Bijvoorbeeld:* Mensen vinden veranderingen door de tijd heen boeiend.

7 Het verleden indelen

- a In tijdvakken en in perioden
- b *Bijvoorbeeld:* De tijdvakken

8

- a 21e, 2000, 2100
- b 678, 14e, 1300, 1400
- c 76 of 77, 1e, 1e eeuw (na Christus)

9

Deel 1 gaat over de tijd tot 1500

Periode	Tijdvak	Jaartallen	Afbeelding	Pictogram
prehistorie	1 Tijd van jagers en boeren	tot 3000 v.C.	A	pot
oudheid	2 Tijd van Grieken en Romeinen	3000 v.C. - 500	B	tempel
middel- eeuwen	3 Tijd van monniken en ridders	500-1000	C	helm
	4 Tijd van steden en staten	1000-1500	D	stadspoort

Deel 2 gaat over de tijd van 1500 tot 1900

vroeg- moderne tijd	5 Tijd van ontdekkers en hervormers	1500-1600	E	schip
	6 Tijd van regenten en vorsten	1600-1700	F	kroon
	7 Tijd van pruiken en revoluties	1700-1800	G	guillotine (valbijl)
moderne tijd	8 Tijd van burgers en stoommachines	1800-1900	H	fabriek met schoorsteen

Deel 3 gaat over de tijd van 1900 tot heden

moderne tijd	9 Tijd van de wereldoorlogen	1900-1950	I	tank
	10 Tijd van televisie en computer	1950-heden	J	televisie met raket

10 Eindopdracht

- 1** *Bijvoorbeeld:* wel, omdat ik geniet van spannende verhalen over het leven van mensen vroeger.
- 2** *Bijvoorbeeld:* wel, omdat je daardoor beter begrijpt waarom de wereld vandaag zo in elkaar zit.

1.2 De eerste mensen

1

a *Bijvoorbeeld:* God heeft de wereld heel precies geschapen

b *Bijvoorbeeld:* Bij beide schiept een God de aarde

2

1 juist

2 juist

3 juist

4 onjuist

3 **Wetenschap**

a systematisch onderzoek en de kennis die daardoor ontstaat

b *Bijvoorbeeld:* Dieren met goede eigenschappen op een bepaalde plek leven langer en krijgen meer kinderen. Planten, dieren en mensen zijn langzaam veranderd.

4

Bijvoorbeeld: Standpunt 3. Ik denk dat de evolutietheorie klopt, omdat ik dingen ervan herken. Maar ik geloof ook in de schepping door God, alleen neem ik die niet helemaal letterlijk.

5

a *Bijvoorbeeld:* Ze stierf door een val uit een boom. Ze leefde een deel van haar leven in bomen.

b *Bijvoorbeeld:* Waarschijnlijk, maar niet helemaal zeker, want het onderzoek is gebaseerd op veronderstellingen.

6

a herder

b *Bijvoorbeeld:* Het verschil in kleding, bijvoorbeeld vrouwen met en zonder hoofddoeken

c *Bijvoorbeeld:* Het verschil in huidskleur, bijvoorbeeld de zwarte man en de blanke vrouw

7

1 Afrika

2 Afrika

3 Azië

4 Azië

8

Bijvoorbeeld: Dat mensen etnische en culturele verschillen accepteren.

1.3 Geen vaste woonplaats

1 Na de laatste ijstijd

- a Er lag een grote laag ijs.
- b De temperatuur steeg.
- c Er ontstonden vlakten met gras en lage struiken.
- d Waterrijk gebied (moerassen en gebieden die overstromden) in het westen en het noorden. Dichte bossen in het zuiden en oosten.

2

- a E, C, B, D, A
- b 1 gevolg
2 gevolg
3 oorzaak

3 Jagen en verzamelen

- a Ze hadden geen vaste woonplaats
- b *Bijvoorbeeld:* Ze leefden van jagen en voedsel verzamelen. Als op een plek geen voedsel meer was, gingen ze naar een andere plek om voedsel te zoeken.
- c

Lente:	vis
Zomer:	schelpdieren, vis, zeehonden, zeevogels
Herfst:	noten, vruchten en knollen
Winter:	pelsdieren en waterwild, zoals eenden
Hele jaar:	groot wild, zoals herten

- d *Bijvoorbeeld:* Het is hard en overal te vinden in verschillende maten.

- 4 12 vuursteen
15 mammoetivoor
16 hout
21 hout, riet, vuursteen

5 Bronnen van onze kennis

- 1 17
- 2 20
- 3 21

6

Bijvoorbeeld: Ja, want bezoekers komen er meer te weten.

7 Soorten samenlevingen

- a Tijdvak, 3.000 v.C.

b *Bijvoorbeeld:* Ze wonen in tenten en jagen op vis met speren.

c

1 C, D, E

2 B, C

3 D

4 A

5 E

6 B

7 C, D, E

d A en B

8

a *Bijvoorbeeld:* Mannen zorgden vroeger voor de jacht. Ze moesten vaak bepalen hoe ver of dichtbij dingen waren.

b *Bijvoorbeeld:* Vrouwen bleven vroeger tijdens de jacht bij elkaar. Ze zorgden voor kinderen en voor het verzamelen van voedsel.

9 **Het verleden in beeld**

a Botresten van een hond

b 3, 17, 24, 30

c 5, 14, 18, 29, 33

10 **Eindopdracht**

a Ze moesten elke dag weer op zoek naar voedsel, er bleef weinig tijd over voor andere dingen

b Ze trokken rond en kwamen vaak in een andere omgeving. Ze deden verschillende dingen om aan voedsel te komen.

1.4 Leven van de landbouw

1 Het ontstaan van de landbouw

- a *Bijvoorbeeld:* In hun manier van leven veranderde weinig of niets.
- b Ze gingen leven van de landbouw.
- c *Bijvoorbeeld:* Graan oogsten
- d *Bijvoorbeeld:* Zorgen voor runderen
- e Het was een grote verandering in het leven van mensen.

2

Bijvoorbeeld: In Jordanië was veeteelt omstreeks 6000 v.C.

3 De landbouwsamenleving

- a A, B, D
- b *Bijvoorbeeld:* Mensen in een dorp zorgen samen voor zichzelf, bijvoorbeeld met voedsel produceren.
- c *Bijvoorbeeld:* 1 Hun huizen boden een betere beschutting. 2 Ze konden voedsel in potten bewaren voor als de oogst mislukte. 3 Met nieuwe werktuigen konden ze gemakkelijker leven.
- d *Bijvoorbeeld:* Boeren gebruikten de ploeg (werktuig) om voedsel te produceren (economie).

4

- a *Bijvoorbeeld:* Boeren maakten eerst de akkergrond los met bijlen en daarna met ploegen.
- b *Bijvoorbeeld:* Deze boeren hadden tijd (vonden het belangrijk) om beelden van mensen te maken.

5 Landbouw in Nederland

- a D, C, A, B

b

- c Ongeveer 3700 jaar
- d Ongeveer 2300 jaar

6

- a 1 grond goed los maken, 2 vee op akkers laten grazen, 3 afwisseling van gewassen

b

1 Mensen oogsten het graan en verzamelen wilde vruchten.	<u>zomer</u>
2 Terwijl het vee graast op de kale akkers slaan mensen voorraden voedsel en brandhout op.	<u>herfst</u>
3 Mensen doen huishoudelijk werk, zoals werktuigen repareren.	<u>winter</u>
4 Mensen brengen het vee van de akker naar de weide; ze bewerken de grond en zaaien deze in.	<u>lente</u>

7

a *Bijvoorbeeld:* 1 Hakken, snijden en mengen van voedsel. 2 Gebruik van aardewerk.

b *Bijvoorbeeld:* 1 Toen maalden mensen het meel voor brood. Nu kopen we meel of brood. 2 Toen waren bijlen en messen van steen. Nu zijn ze van metaal.

8

-

9

a *Bijvoorbeeld:* 1 Gebruik van materiaal: van steen en aardewerk naar brons en ijzer. 2 Groei van de bevolking: naar 30 000 (bij begin jaartelling). 3 Kappen van bossen en uitbreiding landbouwgrond. 4 Bewoning op heuvels in land aan zee.

b *Bijvoorbeeld:* Deze ontwikkelde zich verder. Nederlanders konden steeds meer dingen doen.

10 **Eindopdracht**

Bijvoorbeeld: De langste tijd in de menselijke geschiedenis zijn mensen nomaden geweest. Vanaf de landbouwrevolutie leven (bijna) alle mensen op een vaste plaats.

1.5 Denken en doen

1 Verering van voorouders

- a *Bijvoorbeeld:* Deze pot is in een hunebed gevonden. Deze is waarschijnlijk gebruikt om eten of drinken aan een dode te geven voor in het leven na de dood.
- b *Bijvoorbeeld:* Hunebedden waren familiegraven. Ze maakten ze groot omdat ze hun voorouders vereerden en aan hen wilden blijven denken.
- c *Bijvoorbeeld:* denken: geloof in een hiernamaals, doen: hunebedden bouwen.

2

B, E, D, A, C

3 Verering van goden in de natuur

1C, 2B, 3A

- 4 *Bijvoorbeeld:* Volgens mij is de Danseres wel kunst want de maker besteedde veel aandacht aan het mooie van het lichaam. Volgens mij is het Mannetje geen kunst omdat ik het niet mooi vind. Door de vorm denk ik dat het gemaakt is om in een hand te houden bij een ritueel van een natuurgodsdienst.

5 Kleine verschillen tussen jagers-verzamelaars

Bijvoorbeeld: In een kleine groep kon de leider gemakkelijk met de anderen overleggen (macht). Mensen leefden in kleine groepen. Ze hadden weinig bezit en moesten samenwerken. Er was weinig afstand tussen hen (aanzien).

6 Grote verschillen tussen boeren

- a *Bijvoorbeeld:* Op hun vaste woonplaats konden boeren spullen bewaren. Sommige kregen meer bezit dan anderen. Dorpen kregen meer inwoners. Overleggen werd daardoor moeilijker waardoor een dorpsleider nodig was met macht. Mensen met meer bezit en macht kregen meer aanzien.
- b *Bijvoorbeeld:* Er waren kleine verschillen in bezit, aanzien en macht. Daardoor was er weinig reden voor jaloezie.

7

- a Ze gingen op jacht en werkten op het land.
- b Ze spinnen wol en versierden potten.
- c Hout, riet en klei.

8

Eigen antwoord

9

Bijvoorbeeld: Overeenkomst: ze bewaken huizen. Verschil: Mensen hebben nu vooral voor de gezelligheid een hond.

10 Eindopdracht

-

1 Tijdvak en begrippen

1

D, F, E, C, A, B

2

1A: a, d; 1B: b, c

3

a 1A (*bijvoorbeeld:*) want de eerste mensen leefden als jager-verzamelaars.

b 1A (*bijvoorbeeld:*) want het was een kamp van jagers.

c Bij 1A (*bijvoorbeeld:*) want het beeldje is omstreeks 5300 v.C. gemaakt, en toen waren daar nog geen boeren.

d *Bijvoorbeeld:* De hoofdman van Swifterbant was een jager-verzamelaar. Hunebedden zijn gebouwd in een landbouwsamenleving.

1 Test Jezelf

1.1 Verleden, heden en toekomst

1

1	P	R	E	H	I	S	T	O	R	I	E			
					2	P	E	R	I	O	D	E		
3	A	R	C	H	E	O	L	O	O	G				
				4	V	E	R	K	L	A	R	I	N	G
5	J	A	A	R	T	E	L	L	I	N	G			
		6	B	R	O	N								

2

B, C

3

a 1: 10

2: 1

b D, C, A, E, B

c Met kennis van het verleden kun je een verklaring geven voor dingen in het heden, en kun je dingen in de toekomst voorspellen.

1.2 De eerste mensen

4

a 1 Standpunten

2 Scheppings

3 Evolutietheorie

4 Wetenschap

b 1F, 2E, 3C, 4B, 5A, 6D

5

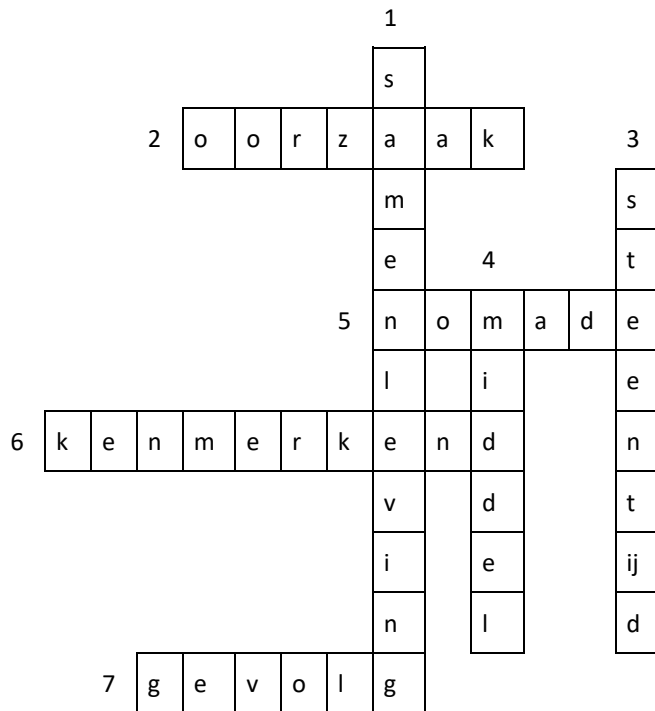
a A, C, D

b 1 Adam, Eva

2 Soorten

1.3 Geen vaste woonplaats

6
a

- b
- 1 Kenmerkend aspect
  - 2 Experimentele archeologie
  - 3 Vangen en vinden in de natuur

7

- a
- 1 Noord, West
  - 2 Oost, Zuid
- b
- E, C, D, A, B

8

- a
- Ze maakten spullen van materiaal uit de natuur zoals een vuistbijl van steen.
- b
- Ze trokken rond en moesten hun bezittingen dragen
- c
- Archeologie, experimentele archeologie en bestudering van tegenwoordige jager-verzamelaars.
- d
- Archeologische vondsten.

1.4 Leven van de landbouw

9

- a
- 9000, Midden-Oosten, Azië, Europa en Afrika.
- b
- 5300
- c
- 3000

10

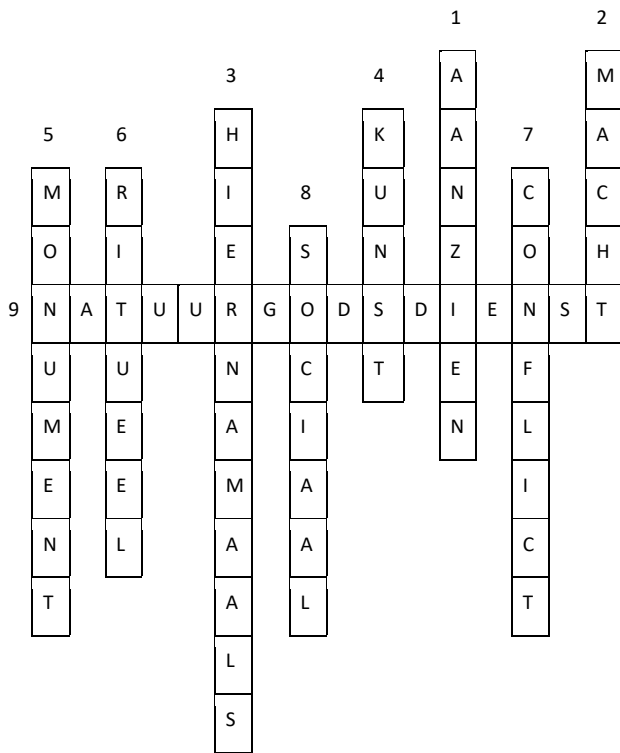
I L A N D B O U W S A M E N L E V I N G
L A N D B O U W R E V O L U T I E D F W
R N C B N U Y G B E C O N O M I E C V C
U D X Z E L V A N F R E V O L U T I E A
A B R U Z E L F V O O R Z I E N E N D W
C O N T I N U Ï T E I T I M R L E G A F
A U S A K K E R B O U W J K I O L P E E
V W G I T R S W A S F D W E R K T U I G

11

B, D

1.5 Denken en doen

12

13

D, E, F, G, H

14

- a *Bijvoorbeeld:* De bevolking in dorpen groeide.
- b *Bijvoorbeeld:* Er werden meer afspraken gemaakt.

15 Kenmerkende aspecten

-

1 Herhaling

1.1 Verleden, heden en toekomst

1

1940, 17000

2

a *Bijvoorbeeld:* Archeologen gingen de grot gebruiken als historische bron over de prehistorie.

b Er zijn geen geschreven bronnen uit die tijd.

3

a Onderzoek en kennis van wat er in het verleden is gebeurd.

b Met kennis van het verleden kun je een verklaring geven voor dingen in het heden, en kun je dingen in de toekomst voorspellen.

4

1 christelijke, 1

2 historische

3 periode, 3000

1.2 De eerste mensen

5

1 christenen

2 moslims

3 joden

4 het ontstaan van de wereld en het leven daarop

6

a *Bijvoorbeeld:* Wetenschap is systematisch onderzoek, zoals Darwin die dieren en planten onderzocht. Daardoor ontstond kennis, zoals de evolutietheorie: het idee dat planten en dieren langzaam zijn veranderd.

b standpunt, geschiedenis

7

A, C, E

1.3 Geen vaste woonplaats

8

1 oorzaak

2 gevolg

9

A, D

10

archeologie, experimentele archeologie, tegenwoordige

11

archeologische vondsten

12

a jagers-verzamelaars, aspect, jagers en boeren, 3000

b

2 de landbouwsamenleving

3 de landbouwstedelijke samenleving

4 de industriële samenleving

5 de informatiesamenleving

1.4 Leven in de landbouw

13

a in het Midden-Oosten omstreeks 9000 v.C.

b plantaardig voedsel verbouwen, bijvoorbeeld tarwe

c fokken en houden van tamme dieren, bijvoorbeeld geiten.

14

a *Bijvoorbeeld:* Ze gingen hun voedsel produceren en gingen op een vaste plaats wonen.

b *Bijvoorbeeld:* De bewoners van een dorp zorgden samen voor zichzelf, ze produceerden bijvoorbeeld samen voedsel.

c *Bijvoorbeeld:* Door het bakken van potten konden mensen voedsel bewaren voor als er geen voedsel was.

d *Bijvoorbeeld:* Door de ploeg (uitvinding) gingen mensen meer voedsel produceren (economie).

15

a *Bijvoorbeeld:* Boeren trokken met gewassen en dieren vanuit het Midden-Oosten naar andere gebieden. Hierdoor leerden de mensen in andere gebieden de landbouw kennen.

b Azië, Europa en Afrika

c 5300, 3000

1.5 Denken en doen

16

Bijvoorbeeld: In hunebedden werden doden begraven met spullen en voedsel voor het hiernamaals. Het waren ook monumenten waardoor mensen dachten aan de voorouders.

17

C, D

18

ze rondtrokken in kleine groepen.

19

- a** *Bijvoorbeeld:* Boeren konden meer bezit hebben en sommige boeren werden rijker dan andere.
- b** *Bijvoorbeeld:* Met meer mensen bij elkaar werd het leven ingewikkelder. Als iemand dorpshoofd werd, werd hij machtiger.
- c** *Bijvoorbeeld:* Mensen met meer bezit en meer macht kregen meer aanzien.
- d** *Bijvoorbeeld:* door de grotere verschillen in bezit, aanzien en macht

1 Verdieping

1.1 Verleden, heden en toekomst

1

a

1 het tweede millennium

2 het tweede millennium

3 het derde millennium

b *Bijvoorbeeld:* Op het moment dat we vijf lesuren gehad hebben (meten) begint het zesde lesuur (tellen).

1.2 De eerste mensen

2

a

Bijvoorbeeld: wat mensen in hun lichaam van hun ouders overnemen (erfelijkheid)

b

1 *Bijvoorbeeld:* Onjuist. Er staat juist dat ze zo 'onterecht' worden gezien.

2 *Bijvoorbeeld:* Juist. Er staat dat ze één grote familie zijn.

3 *Bijvoorbeeld:* Juist. De bron laat zien dat nieuw onderzoek zorgt voor nieuwe kennis.

1.3 Geen vaste woonplaats

3

a

1 zeker   5 zeker   9 onzeker

2 zeker   6 zeker   10 onzeker

3 onzeker   7 zeker   11 onzeker

4 zeker   8 zeker   12 onzeker

b

Bijvoorbeeld: Ik denk dat ze een goed voorbeeld is van een deel van de vrouwen, die zo gezond waren dat ze de middelbare leeftijd bereikten. Daarom is Trijntje, denk ik, ook met alle eer begraven, en dat gebeurde waarschijnlijk niet met vrouwen die door het harde leven op jongere leeftijd stierven.

4

Bijvoorbeeld: De zandgrond was droog en begroeid, wat zorgde voor beschutting, brandhout en dierlijk en plantaardig voedsel.

1.4 Leven van de landbouw

5

a

Bijvoorbeeld: 1 gebruik van vaatwerk: kruiken, flesjes en lepels 2 handelscontact tussen Nederland en andere landen 3 Seks, hebzucht en angst speelden een rol in het leven.

b

Verleden	Heden
vaatwerk zelf bakken	vaatwerk kopen
kralen van vuursteen en barnsteen	andere sieraden
hunebedden	begraafplaatsen

c *Bijvoorbeeld:* Mensen deden vroeger dezelfde soort dingen, maar tegenwoordig kunnen we makkelijker aan spullen komen.

1.5 Denken en doen

6

a *Bijvoorbeeld:* De in Duitsland gevonden skeletten van een vader, moeder en hun twee kinderen, waarbij de kinderen met hun gezicht naar hun ouders zijn begraven.

b *Bijvoorbeeld:* De vondst bewijst dat er in Duitsland ongeveer 2500 v.C. kerngezinnen waren. Op basis hiervan kun je aannemen dat kerngezinnen belangrijk waren in de sociale verhoudingen en dat kerngezinnen er toen ook in andere landen waren. Maar op basis van de vondst kun je niet zeggen dat kerngezinnen al miljoenen jaren belangrijk waren.